

Caligula

Aloys Winterling

Caligula

Een biografie

Noordboek

Oorspronkelijk verschenen als *Caligula – Eine Biographie*,
door Aloys Winterling
© Verlag C.H. Beck oHG, München 2019

Copyright deze editie © 2024 Verlag C.H. Beck oHG | uitgeverij
Noordboek

De eerste editie van deze vertaling verscheen in 2005 bij
Mets & Schild, Amsterdam
Vertaling: Jacqueline Godfried, Amsterdam
Omslagontwerp: Julien Hoekstra, Leeuwarden
Boekverzorging: Elgraphic, Vlaardingen
Druk: Wilco, Amersfoort
Omslagbeeld: *Imperial Portrait of the Emperor Caligula, God and Ruler*.
The Museum of Fine Arts, Houston
Foto © The Museum of Fine Arts, Houston; Thomas R. DuBrock,
photographer

ISBN 978 94 6471 106 6
NUR 683, 681

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

Een waanzinnige keizer? 7

I. Kinderjaren en jeugd 15

1. De erfenis van Augustus 17
2. De politieke familie 22
3. Kinderjaren als Soldatenlaarsje 26
4. De situatie in het oude Rome onder Tiberius 30
5. Gevaarlijke jeugd 39
6. Capri en de weg naar de troon 46

II. Twee jaren princeps 61

1. De jonge Augustus 63
2. Ziekte en consolidering 72
3. In het genot van de macht 84
4. De dood van Drusilla 94
5. Het rijk 97

III. Escalatie van de conflicten 103

1. De samenzwering van de oud-consuls 105
2. Het uur van de waarheid 110
3. De grote samenzwering en de veldtocht naar het noorden 121
4. Vernieuwing van de keizerlijke rol 136
5. De rit over de zee 141

IV. Vijf maanden monarchie 149

1. Onderwerping van de aristocratie 151
2. Ontering van de aristocratie 161
3. De keizer als 'god' 166
4. De stabiliteit van de heerschappij 181
5. Alexandrië als alternatief? 185

V. Moord op de Palatijn 193

De fictie van de waanzinnige keizer 211

Nawoord 219

Nawoord bij de nieuwe editie 221

Afkortingen 223

Noten 225

Literatuur 235

Stamboom van Caligula 238

EEN WAANZINNIGE KEIZER?

Caligula, de man die van 37 tot 41 Romeins keizer was, wordt beschouwd als de monsterlijke degeneratie van een tiranniek heerser: hij dronk in azijn opgeloste parels en at met goud overgoten gerechten. Hij dwong vooraanstaande vrouwen en mannen tot seks, runde een bordeel in zijn paleis, ja, hij verkrachtte zelfs zijn eigen zusters. Onzinnig wreed kwelde hij met name de Romeinse senatoren. Martelingen en executies waren aan de orde van de dag. Hij liet twee consuls van hun ambt ontheffen omdat zij vergeten waren om zijn verjaardag te vieren. Hij beschouwde zich als een bovenmenselijk wezen en dwong zijn tijdgenoten hem als een godheid te vereren. Hij wilde zijn paard tot consul benoemen en had het plan om het centrum van het rijk te verplaatsen van Rome naar Alexandrië.

Zijn biograaf Suetonius, aan wie deze informatie grotendeels te danken is, en de overige klassieke rapporteurs hebben ook een verklaring voor zijn gedrag: hij was waanzinnig. De filosoof Seneca, een tijdgenoot die hem persoonlijk kende, schreef Caligula 'geestesziekte' toe en vond hem een 'beest'. Een andere tijdgenoot, Philo van Alexandrië, die als leider van een gezantschap met hem in contact trad, spreekt van een 'verwarde geest'. Plinius de Oudere en Josephus Flavius, twee auteurs die enkele decennia later schreven, vermelden zijn 'krankzinnige gedrag' en maken gewag van zijn 'waan'. In het be-

gin van de tweede eeuw spreekt Tacitus, de beroemdste historicus van de Romeinse keizertijd, wiens beschrijvingen over de regeringsperiode van Caligula zelf verloren zijn gegaan, over het 'verwarde verstand' van de keizer. Suetonius, die de levensbeschrijving van Caligula een kleine eeuw na diens dood schreef, beschouwt hem als 'geestesziek' en ook Cassius Dio, die in het begin van de derde eeuw een omvangrijke Romeinse geschiedenis schreef, meent dat de keizer 'zijn verstand verloren' had.

Geen wonder dat ook het hedendaagse wetenschappelijk onderzoek deze beoordelingen heeft gevolgd: 'caesarenwaanzin' luidt de gangbare verklaring. Ludwig Quidde, dankzij wie dit begrip aan het einde van de negentiende eeuw befaamd werd, karakteriseert deze ziekte als volgt: 'Grootheidswaanzin, in optima forma, tot aan het punt toe van zelfvergoding, van minachting voor iedere wettelijke beperking en alle rechten van andermans persoonlijkheid, van doel- en zinloze wreedheid.' Ofschoon deze elementen zich 'ook bij andere geesteszieken' zouden manifesteren, zou het bijzondere van de waanzinnige Romeinse keizers hierin liggen 'dat de positie van heerser de kiem van een dergelijke aanleg een bijzonder vruchtbare bodem biedt en deze tot een anders nauwelijks mogelijke, ongehinderde ontwikkeling laat komen'.

Quiddes biografische schets van Caligula munt evenwel uit door dubbelzinnigheid, door een verschil in wat gezegd en wat bedoeld werd: ze was voor de tijdgenoten zo duidelijk gemunt op de regerende – zonder twijfel niet waanzinnige – Duitse keizer Wilhelm II dat ze in korte tijd dertig drukken haalde; haar auteur leverde ze echter drie maanden celstraf en het einde van zijn academische carrière op. Zijn oordeel over Caligula heeft dat onverlet gelaten. De keizer wordt zelfs nog door de schrijver van de nieuwste biografie uit 1991 als 'crazy' beschouwd en in een nog recenter overzicht van onderzoeksresultaten wordt hem 'imperial madness' toegeëcht.

Er lijkt dus nogal wat op de lezer van deze biografie van Caligula af te komen. Inderdaad. De zaken liggen echter heel wat gecompliceerder dan men op het eerste gezicht zou kunnen denken. Al in de negentiende eeuw heeft men namelijk vastgesteld dat de klassieke verslagen over deze keizer absoluut niet zo glashelder zijn als ze dat willen doen voorkomen. Zo bijvoorbeeld Caligula's seks: bij de bewerking dat de keizer incest met zijn drie zusters zou hebben gepleegd, gaat het om onbetrouwbare informatie, die pas een eeuw na zijn dood bij Suetonius opduikt. Het bewijs is gemakkelijk te leveren: Seneca en Philo, beiden vertrouwd met het aristocratische milieu van Rome en goed geïnformeerd, die de keizer overstelpen met van haat vervulde tirades en daarom zeker de gelegenheid te baat hadden genomen om een dergelijk feit te rapporteren, weten er duidelijk niets van. Hetzelfde geldt voor Tacitus. Hij beoordeelt in zijn geschiedenis van de vroege keizertijd uitvoerig het verdorven leven van Agrippina de Jongere, de zuster van Caligula en echtgenote van de latere keizer Claudius. Hij acht haar zelfs in staat tot een poging tot incest met haar eigen zoon, keizer Nero. Incest van Agrippina met haar broer, wat daar heel goed bij zou hebben gepast, is hem echter onbekend gebleven. Het verhaal is dus ergens na de dood van Caligula bedacht.

Een ander voorbeeld: halverwege het jaar 39 vond een omvangrijke samenzwering tegen Caligula plaats, waarbij een belangrijke militaire commandant in Germanië, de zusters van de keizer, de senatoren die hem het meest vertrouwd waren, de fungerende Romeinse consuls en brede lagen van de Romeinse aristocratie betrokken waren. Het ging om een uiterst dramatische zaak waarbij het leven van de keizer gevaar liep, een zaak die een fundamentele wijziging in zijn houding ten opzichte van zijn standgenoten uit de senaat tot gevolg had. De vroege bronnen zwijgen hier volledig over. Ook Suetonius maakt in zijn biografie van Caligula met geen woord gewag van de samenzwering en beschrijft slechts verward lijkende

reacties van de keizer. Uit twee terloops gemaakte meldingen in zijn biografieën van de keizers Claudius en Vespasianus blijkt echter dat de gebeurtenissen, die bovendien door inscripties zijn gestaafd, hem uitstekend bekend waren.

De voorbeelden kunnen gemakkelijk worden aangevuld. Zij leidden tot de volgende bevinding: de uit de klassieke Oudheid overgeleverde verslagen over Caligula streven het duidelijk zichtbare doel na de keizer als een zinneloos handelend monster af te schilderen. Ze leveren aantoonbaar valse informatie die dit beeld moet schragen. Informatie die dit beeld zou kunnen tegenspreken, houden ze achter. Ze halen de handelingen van de keizer uit hun verband, zodat de oorspronkelijke zin ervan niet meer of slechts nog ontzaglijk moeilijk te ontwaren is. Ze vellen een oordeel over zijn gedrag, dat dikwijls in tegenspraak is met de door henzelf aangedragen berichten.

Ten slotte die waanzin: al vanaf de vijfde eeuw voor Christus waren er in de klassieke Oudheid wetenschappelijke betogen over psychopathologische verschijnselen en pogingen tot verklaring ervan. Onder keizer Tiberius, Caligula's voorganger, schreef de Romeinse auteur Aulus Cornelius Celsus daar in zijn boeken *De medicina* over. Hij typeert 'waanzin' (*imania*) als een ziekte, die manifest wordt door waanzinnig gedrag of onbegrijpelijk gepraat. Hij beschrijft patiënten bij wie waanvoorstellingen voorkwamen, maar van wie het denkvermogen niet gestoord was, en ook patiënten bij wie dat denkvermogen zelf waanzinnig verward is. Medici die in latere tijd schreven en hetzelfde onderscheid aanhielden, voeren als voorbeeld voor de eerste categorie een patiënt aan, Theophilus geheten, die – ofschoon hij verder correct kon praten en oordelen – meende dat er de godganselijke dag en nacht fluitspelers rondom hem musiceerden, rumoer maakten en naar hem keken. Dus brulde hij door het hele huis en beval hij hen eruit te gooien. Als voorbeeld van een stoornis van het verstand zelf wordt een patiënt be-

schreven die aan het denkbeeld leed dat hij geen hoofd had. Hij dacht dat hij een onthoofde tiran was.

Ook in het Romeinse recht werd het probleem behandeld. In een reeks teksten die delicten tegen het leven, hoogverraad, mishandeling of zaakbeschadiging betreffen, worden ‘waanzinnigen’ (*foriosi, insani*) ontoerekeningsvatbaar verklaard. ‘Want wat voor schuld kan iemand hebben die niet bij zijn verstand is?’ vraagt de rechtsgeleerde Pegasus (*Dig.* 9, 2, 5, 2).^{*} Ja, er wordt nadrukkelijk op gewezen dat bij misdrijven die een waanzinnige begaat, niet hijzelf, maar de mensen die verzuimd hebben om op hem te letten, bestraft dienen te worden.

Hoe moet men zich dat voorstellen? Een Romeinse keizer die zich waanzinnig gedraagt, die onbegrijpelijke dingen uitkraamt, wiens waarneming van de realiteit gestoord is en die in deze toestand alle mogelijke misdrijven begaat zonder dat iemand hem dat belet? Als dat zo was geweest, dan zou de beschuldiging van waanzin terugvallen op de maatschappij die hem omgaf: vooral op de Romeinse aristocratie, dat wil zeggen op de senaat, die zijn beslissingen realiseerde, op de magistraten in Rome, die zijn instructies opvolgden, op de legerleiders en stadhouders in het rijk, die zijn bevelen gehoorzaamden, maar ook op de functionarissen van het financiële beheer, die in zijn opdracht schoven met enorme hulpmiddelen, op de personen die hem dagelijks omringden en hem adviseerden bij zijn beslissingen, en ten slotte op de bevolking van Rome, die hem in het circus en theater toejuichte. Als Caligula waanzinnig was, waarom heeft men hem dan niet stilzwijgend terzijde genomen en onder medisch toezicht geplaatst, zoals men dat later in de Europese geschiedenis met psychisch zieke heersers heeft gedaan?

* Een verklarende lijst van afkortingen van auteursnamen en werktitels vindt u op blz. 223.

Lang niet alle moderne schrijvers gaan ervan uit dat Caligula waanzinnig was. De duidelijk en openlijk veroordelende tendens van de klassieke bronnen in aanmerking nemend, hebben onderzoekers als Hugo Willrich, Matthias Gelzer, John Balsdon en Anthony Barrett geprobeerd op te helderen wat er nu werkelijk onder zijn heerschappij is gebeurd. Daarbij zijn grote vorderingen geboekt in vele detailkwesties: door het kritisch vergelijken van het bronnenmateriaal, zowel van overleveringen uit eenzelfde periode als van eerdere met latere, heeft men – zoals bij de beschuldiging van incest – valse informatie kunnen uitsluiten. Berichten van de klassieke auteurs die hun eigen opzettelijke verklaring tegenspreken – berichten die hun in zekere zin per abuis ontglipt zijn of die de auteurs op grond van het feit dat de zaken algemeen bekend waren niet konden verzwijgen – heeft men daarentegen als geloofwaardig kunnen boekstaven.

Ten slotte kan men aan de hand van het geheel aan overleveringen een kennis van de context ontwikkelen, een theorie aangaande politiek, maatschappij, religie en denkwijze van die tijd, die het mogelijk maakt aannemelijke van niet-aannemelijke berichten, afkomstig van de verschillende bronnen, te onderscheiden. Gedeeltelijk is in het moderne onderzoek het doel ook voorbijgeschoten doordat de immorele, waanzinnige heerser geworden is tot een rationeel handelende, goede gebieders. Maar voor alles is één vraag open gebleven: hoe valt die peilloze haat jegens Caligula die in de berichten over hem tot uitdrukking komt, te verklaren?

Bijna al die berichten kunnen worden herleid tot degenen die behoorden tot de aristocratie van Rome. Ze zijn afkomstig van senatoren en vooraanstaande ridders, die in direct contact met de keizer stonden. Ook hun valse verklaringen over Caligula bevatten daarmee een historische waarheid: onder zijn heerschappij moeten met de Romeinse aristocratie wel zulke monsterlijke dingen zijn gebeurd dat men hem postuum de ergst denkbare stigmatisering

ring ten deel liet vallen: hij werd als een monster en waanzinnige beschimpt en daarmee als het ware uit de menselijke samenleving gestoten.

I

Kinderjaren en jeugd

1. DE ERFENIS VAN AUGUSTUS

Op 31 augustus van het jaar 12 werd Gaius Caesar Germanicus als zoon van Germanicus en Agrippina de Oudere geboren. Niemand kon op dat moment voorzien dat hij al op zijn vierentwintigste, op 18 maart van het jaar 37 en bekend onder de bijnaam Caligula, Romeins keizer zou worden, heerser over een rijk dat nagenoeg de gehele antieke wereld, van Syrië tot aan de kust van het Kanaal, van Noord-Afrika tot aan de omstreken van de Donau en van Spanje tot aan Klein-Azië omvatte. Ook zal niemand bevroed hebben wat zich in dit tweeënhalve decennium tot aan zijn aanvaarding van de heerschappij zou afspelen aan intriges en moorden, aan processen en terechtstellingen in Rome, het centrum van dit rijk. Nauwelijks voorstelbaar ten slotte moet het voor de tijdgenoten van dat jaar 12 geweest zijn hoe deze Gaius uiteindelijk zijn macht zou uitoefenen.

In die tijd regeerde zijn overgrootvader Augustus nog, en over de belangrijkste verdienste van diens lange alleenheerschappij (31 v. Chr.-14 n. Chr.) waren zijn aristocratische tijdgenoten – met al hun ondershands geuite kritiek op hem – het met elkaar eens: hij had in Rome een bijna honderd jaar lange periode van gewelddadige politieke twisten en burgeroorlogen, die het gehele Middellandse Zeegebied mede schade hadden toegebracht en welke men terugblik-

kend kan beschrijven als een proces van monopolisering van de politieke macht, beëindigd en vrede gebracht. Weliswaar had hij daarmee een eind gemaakt aan de bestaande, eeuwenoude, bijzonder succesvolle collectieve heerschappij van de aristocratie, die de Romeinse republiek had gekenschetst, en haar vervangen door een duidelijk onontkoombaar geworden alleenheerschappij. Hij had – en dat werd hem door velen van zijn stand in dank afgenomen – zijn op militaire macht gebaseerde bijzondere positie, die hij in de burgeroorlog Marcus Antonius gewelddadig ontnomen had, niet omgezet in een monarchale vorm, maar had haar met het begrip ‘principaat’ aangeduid, waardoor hij slechts een van de eersten onder de burgers leek te zijn. Tegelijkertijd had hij de oude politieke instituties en procedures van de republiek nieuw leven ingeblazen: de senaat vergaderde en adviseerde, de magistraten in Rome en de stadhouders in de provincies handelden, het volk kwam bijeen, stemde en besliste, en men deed bij belangrijke kwesties uitsluitend dat wat de keizer wilde. Van zijn kant liet die keizer – wiens onbeperkte beschikking over de militaire machtsmiddelen eenieder duidelijk voor ogen stond door de voortdurende aanwezigheid van zijn lijfwacht, de elitetroepen van de pretorianen – zijn bijzondere positie in Rome en in de provincies volgens de vormen van het traditionele recht bevestigen, waarmee hij liet blijken dat hij de oude republikeinse instituties, die hij van hun macht had beroofd, nodig had voor de legitimatie van zijn macht. Daarmee was een vreemde situatie ontstaan, die van alle betrokkenen grote communicatieve behendigheid vereiste: de senatoren moesten handelen alsof zij een macht bezaten die ze niet meer hadden. De keizer moest zijn macht zo uitoefenen dat het leek alsof hij haar niet bezat.

Hoe kon het tot deze tegenstrijdige, historisch eenmalige verbintenis van republiek en monarchie komen? Men kan op een maatschappelijke en een politieke oorzaak wijzen. Zoals bij alle

premoderne hoogontwikkelde beschavingen ging het ook in het oude Rome om een gestratificeerde maatschappij, die verdeeld was volgens het onderscheid adellijk/niet-adellijk. De uitoefening van de macht, of dat nu op militair of stedelijk gebied was, was daarmee van oudsher beperkt gebleven tot de leden van de bovenlaag van de bevolking. Ondanks het feit dat de eenvoudige Romeinse burger mede betrokken was bij de politieke besluitvorming ten tijde van de republiek, gaf juist hij treffend blijk van dit feit: ofschoon de regelmatig plaatsvindende verkiezingen formeel vrij waren, werden bijna uitsluitend leden van steeds dezelfde adellijke families gekozen in politieke ambten en daarmee in de leidende militaire posities. Alleen hun was men bereid te gehoorzamen. Iedere keizer zag zich met dit feit geconfronteerd. Zowel voor het commando van de legioenen in het rijk als voor de aanvaarding van civiele functies in Rome had hij die vooraanstaande vertegenwoordigers van de adellijke hoogste laag nodig. Die laag was echter gelijk aan de ongeveer zeshonderd personen die het politieke instituut de senaat – en daarmee de kern van de Romeinse aristocratie – vormden.

Een tweede oorzaak was banaler, maar nauwelijks minder van belang. Zij betrof het levensgevaar waarin alle betrokkenen verkeerden. De burgeroorlogen van de latere republiek hadden laten zien waartoe de militaire machthebbers ten opzichte van hun standgenoten in staat waren. Sinds Sulla waren er altijd weer proscripties geweest, in het kader waarvan politieke en persoonlijke tegenstanders eenvoudigweg fysiek geliquideerd werden. Omgekeerd was ook in Rome gebleken dat je niet kunt zitten op bajonetten. Het lot van de almachtige dictator Caesar, de pleegvader van Augustus, had aangetoond dat de traditionele weerstand van de gehele aristocratie tegen alle vormen van de monarchie ook kon uitgaan van de kring van meest vertrouwde volgelingen van de machthebber. Samenzwering en moord, steeds te legitimeren als

liquidatie van een tiran, waren het zwaard van Damocles dat vanaf dat moment in Rome boven iedere keizer hing en, zoals de volgende eeuwen zouden laten zien, niet weinigen zou treffen.

De paradoxale vestiging van de alleenheerschappij middels het herstel van de oude republiek was Augustus' antwoord op deze situatie. Zijn bijzondere prestatie bestond hierin dat hij toonde dat iets dergelijks mogelijk was. Deze prestatie zou echter tegelijkertijd een ongedekte wissel op de toekomst blijken te zijn. De verzilvering ervan drukte een stempel op de periode na zijn dood in het jaar 14 en daarmee op de leefwereld waarin zijn achterkleinzoon Caligula opgroeide. Bovenal kwamen twee centrale problemen al snel aan het licht: de persoonlijke overbelasting van mogelijke opvolgers in de lastige rol van keizer en de – al tijdens het leven van Augustus waar te nemen – politisering van de keizerlijke familie.

De dagelijkse praktijk van Augustus' regering had een grote zelfverloochening van de eigen positie enerzijds en een behendige handhaving van de macht anderzijds vereist. Sedert een aantal eeuwen had zich in Rome een maatschappelijk systeem gevestigd dat berustte op de directe koppeling van politieke macht en sociale positie. De leden van de aristocratie, wier levensdoel, evenals in andere premoderne standenstaten, in het verwerven van eer en roem bestond, waren traditioneel aangewezen op de uitoefening van politieke functies, op het – jaarlijks wisselend – bekleden van overheidsfuncties. Het succes in dit opzicht bepaalde de rang van het individu in de hiërarchie van de aristocratische maatschappij, en deze positie werd in het dagelijks leven in allerlei vormen zichtbaar: in de volgorde waarin in de senaat de stemmen werden uitgebracht, in de ereplaatsen bij theatervoorstellingen in de steden, in de grootte van het gevolg dat zich aansloot bij een succesvolle adellijke politicus, dat hem 's ochtends in zijn huis bezocht en hem bij zijn wandelingen over het forum begeleidde, en ten slotte in het voeren van zijn huishouding, in de staat en de grootte van het